

Թեպետեալ եւ կան բաներ, զորոնք ի սկզբանէ հետէ, — ու գուցէ առանց գիտնալու — Կերլա-
ցիքը կը պահէն ու Եղիսարեթուպուրեցիք չեն պա-
հար, Բայց, ընդ հակառակին կան անանկ բաներ
ալ, զորոնք Եղիսարեթուպուրեցիք կը պահէն ու
Կերլացիք չեն պահար, — Օրինակի աղագաւ,
բուն հայ արարողութեան մէջ եղած խժման պա-
տարաբը Եղիսարեթուպուրոյ մէջ կը պահուի, ու
որ Կերլայի մէջ չկայ: Ընդ հակառակին կես գիշե-
րին, լատին եկեղեցւոյն համեմատ պատարագներ
կը մատուցանեն: Եւ ամէն հայ քահանայ երկու
խկ բուն Ծանոթեան օրը՝ մէկ պատարագ մը կ'ըսէ,
ինչպէս որ այս բանս, լատին եկեղեցւոյ մէջ սովոր-
ութիւն է, թէպէտ եւ յայտնապէս կը կարգանք
վերայիշեալ սոնացոյցին մէջ (էջ 85) “Գոտեա,
զե արգելեալ է քահանայից (անշուշտ հայ քա-
հանային վրայ է խօսքը) ի գիշերի ծանոթեան մի զինի
միայն ասեւլ զերես պատարագս: S.R.C. 20 ա-
պրիլի 1641.”

Աս սոնացոյցը՝ նոյն իսկ Լուգաշի չէ պահած
երբեք, ու չէր ալ կրնար պահել, քանի որ լատին
(Գոտիսիկեանց) պատարագամատոյցը ընդունուած է
Դրասիակունիոյ մէջ. իսկ Սերէշի սոնացոյցը՝
1720ին, Հռոմի մէջ տպուած Գոմիսիկեանց պա-
տարագամատոյցը չի ծանօտար, ու անոր վրայ եւ ոչ
գաղափար ունի: —

Գնե՛ք՝ մեր կողմանէ, առանց կողմնակցու-
թեան հեղույ — վասն զի մերի համար հաւատար
է ու անոր մէջ ոչ օգուտ մ'ունիք եւ ոչ վնաս —
կ'աւելցնենք, որ Դրասիակունիոյ հայ եկեղեցւոյ
մէջ միօրեակութիւն ու միակերպութիւն մ'աջնե-
լու համար առանձին լայնք ու մի միայն միջոցն է,
որ իրօք, ու չէ՛ թէ խօսքով անկապալ ու առանց

իր սարքին (եթէ կրնաին, զի գիշերին խաչ ստա): Առա-
ն, երբ Եստրէ երկուշ. փոք. Որդեալ փրկեալս: Բըւ. Առա-
նուց: Սըգ. Գ. Եւ Նշանեցաւ. փոք. Ի կարգաւ. Աւետ-
Թա՛մ. Սըգ. 27. Ձի որպէս փայլանի. Ժ. 38: Բըւ. Խնդրես:
Աւ. Բու՛մ ամենա. խաչիդ: — Ի գոգորեմէ: Ժամանա-
ր. Առանց պատուական: Ընթ. Կրթի. Խ. 18. Ձի շառ խա-
չին. Ժ. 24: Ավ. Զուր զգրութիւն ծառայի: Աւետ. Մարտ.
Ի. Գ. 27. Ձի որպէս փայլանի. Ժ. 38: Գ. Լ. Գ. երես 72:
Ձգեաւ կարփոս: — Ցերէի. Մեռ. Եստրէ երկ, փոք. Որպէս
փրկեալս: Բըւ. Առաւոր: Գն. Խ. Ապաւինեցաւ: Բըւ.
Սուրբ Խաչիւ: Աւ. Պահպանեալ:

Արդ՝ առ գրուած նոր ու սպագրուած համառ-
տութիւններէն ու թուրեքէն, — նորէն կը կրկնենք —
քիչ բացատրութեամբ, քահանայիցք մը բուն ը հասկըցող
չկայ: — Իրենց հասկըցածն է, որ Մայիս 3ին, Գիւտ խաչի
ստեւ է. Առաք եւ իրենց պատարագամատոյցին (Missale)
մէջ կ'ըսան է. Երբորդ աւուր մայիսի ի գիւտ սրբոյ խա-
չին, խաճախաւ. Արդ մէջ պարս է պարծել ի խաչն...
Աղբի: Առաւոր, որ յամենապիծաւ Գալաթի փրկականաւ
խաչի. քո՛ւ... Երան. Պողոսի առաւ... Երբորդ զայն
իրհոնցեղի իւրաքանչիւր... Ավ. Երեւաւ. սերն ի գե-
րեզմ... (ի խաճախի համարձակ) Սերէալ Բրիտոս ի
բարձեւաւ... Աւետ. Յայնմ ժամանակի եր այր մի ի փա-
րեւեղաց անոր Նիկիոյ... Արաւոր. Պաշտանաւ սեր...
Երեւալ. Հայտնեցեալ Նույնս Յեր ի պատարագս... Եւ
այլն: — Հայ արարողութեանն ու սոնացոյցին — գտնէ
սուէ 18-20 տարի յառաջ — ամենէն առաջին հասկըցողն է
սիրացուն: — Ինքն է միակամայն տարիկան սոնացոյցը
չինողը:

Փոփոխութեան ձեւը առնուն ու գործածեն, ան
սոնացոյցը՝ որ իրենց համար 1824ին արդէն վաւե-
րացուած է: — Արիկայ՝ ամենեւին տարբերու-
թիւն չունի ան սոնացոյցին կամ տամարէն, զոր
կը գործածէ ընդհանուր հայ եկեղեցին արեւելք
ու արեւմուտք: — Աս բանս կ'ըլլայ, եթէ որ
Դոմինիկեանց — լատին — միայն վերջերեւոյ՝
Հասունեան կաթողիկոսին 1877ին Պիեռնա տպել
սուած ճառըը գործած է, — որ թէ իր արտաքին
ձեւով իրենց յարմար, ու թէ ըստ բովանդակու-
թեան՝ ճշդիւ Սերէշի սոնացոյցին կը համա-
պատասխանէ: Վասն զի յիշեալ սոնացոյցն —
ինչպէս որ վերի ծանոթութեանն ալ տեսանք —
միայն այս պատարագամատոյցը կ'ենթադրէ ու
միայն զայս կը ծանօնայ:

Առաջկիսն ինքին վրայ գեռ խօսելու առիթ
պիտի ունենանք:

Ա. ՓՈԹՈՍ

ԳՐԻԳՈՐ ՍՐԺՐԱՆԻ

(ԱՆՁՆԱԿԱՆ ՅԻՇՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ)

Քաղեր Դեմա, 1902:

Ա.

Ճիշդ 10 տարի յառաջ էր: Բաթում էի
այն միջոցին: Դեկտեմբերի 19/31ին (1892)
հեռագիր մը կ'առնում Թիֆլիսէն “Մշակի”
խմբագրութիւնէ՝ պ. Խ. Մայլանեանի ստորա-
գրութեամբ, որ իր լականական բովանդակու-
թեամբն չանդրած ան ձեռքէն մը գոյծ էր.
“Այսօր Գրիգոր Արծրունին վախճանեցաւ”,
Այս լուրն որքան սգալի այնքան անսպասելի
էր: — Գիտէիք որ Արծրունին՝ իր հիւանդու-
թեան պատճառաւ քանի մի օր ստիպուած էր
պղծութեան շնորհիւ, ինչպէս յայտնուած էր
“Մշակի” մէջ, բայց ոչ եր առանձին կարեւո-
րութիւն էր առած այդ լրին: Տեւուր գոյծն հա-
ղորդեցի բարեկամներուս եւ քիչ վերջն ամբողջ
Բաթումը գիտէր այդպէս թէ նա, որ 20 տարեկ
ի վեր առաջնորդած էր հայ ժողովրդեան մօրէն,
կրթած էր ամբողջ սերունդը. մը, մարտան էր
պաշտ միայն կաշկանդող յետադեմ սկզբունք-
ներու գէ՛մ եւ տարածած՝ ժամանակակից ա-
ռողջ, յառաջդիմական գաղափարներ, նա որ իր
բազմակողմանի, բարձրագոյն կրթութիւնը եւ
նաեւ իր ժամանակած հորինական հարստութիւնը
ամբողջովին դրած եւ գործածած էր հայ հա-
սարակութեան օգտին — մի խօսքով Գրիգոր
Արծրունին այլ եւս չկար...:

Հասկացի Թիֆլիս: Ինձմէ զատ եկան քա-
ղաքի հայ հասարակութեան զանազան շրջան-
ներէն ընտրուած 4 ուրիշ պատգամաւոր եւս:

Երբ թիֆլիս հասանք, բնականաբար մեր առաջին գործն եղաւ «Մշակի» խմբագրատուն գիմնալ: Բազադոնանա փողոցն, ուր հաստատուած էր խմբագրատունը, ուխտատեղիի կերպարանք էր առեր: Բոլոր գունը բաց, ամէն հասակի, սեռի եւ ցեղի խառն բազմութիւն մը շարունակ ներս ու դուրս կ'անէր: Սուգն եւ տխրութիւնն ընդհանուր էր: Նշն իսկ պահպանողական կուսակցութեան մարդիկ կը գգային կրուստի մեծութիւնն ընդհանուր հայ հասարակութեան համար: «Մշակի» ընդդիմախօս թերթի՝ «Արձագանքի», խմբագիր-հրատարակիչն եւս, որ վերին ժամանակ այնքան խիստ, եւ անձնական թշնամանքով համեմատած բանակուէ էր ունեցեր հանգուցեայի հետ՝ պարտաւորութիւն էր համարեր ի նշան յարգանաց պակսի մը դնել հանգուցեայի դագաղին վրայ, բայց յիշատակը դեռ շատ թաքմ էր եւ պսակն ետ էր ճամբուր...:

Արծուռնի մարմինը զմոտուած դրուած էր կրկին դագաղի մէջ, վրան ապակիով ծածկած, որով ամբողջապէս տեսանելի էր բոլորին: — Խմբագրատան դահլիճն, որ մեծ նոյն ժամանակ հանգուցեայի ընդունելութեան եւ աշխատութեան սենեակն էր, անընդհատ լի էր ժողովրդով: Ամէն ոք կ'ուզէր տեսնել՝ վերջին անգամ մի եւս, այն մեծ մարդու դէմքն, որ 20 տարի կենդանի եւ նաւուղի էր դարձեր ռուսահայոց գրական եւ մտաւոր շարժման: Բարձր պատուանդանի վրայ դրուած դագաղը շարունակ շրջապատուած էր սգաւոր եւ տխրագէմ յարգողներէ: Հանգուցեայի դէմքը զարմանալի կերպով պահպաներ էր իր կենդանութիւնն եւ թարմութիւնը. մահը ուզեր էր կարծես խնայել զինքը եւ անոր կանխաւոր եւ փոքր ինչ խիստ դիմագծերն այդպէս անաղարտ պահպանուած տեսնողը չէր կրնար հաւատալ թէ յաւիտենական նիրհով էր որ կը ննջէր մեռանուն հրապարակասօր: — Դագաղի շուրջը հոգեհանգիստներ միմանց կը յաղորդէին: Վերջին իրիկուն թիֆլիսի քաղաքային վարչութիւնը կառարել տուաւ հանգիստ՝ ի դիմաց բովանդակ քաղաքի, ներկայ էր անձամբ՝ քաղաքապետը՝ իշխան Նիկ. Արդուրեան-Երկայնաբազուկ, իր պաշտօնակիցներով:

Հասեր էր թաղման օրը: Դեկտեմբերի 27ին (հ. տ.) առտուն խմբագրատան շրջակայ փողոցներն անհամար բազմութիւն էր լցուած: Փողոցի մէջ 8 հանգիստաւոր սգակառք ամբողջապէս թաղուած էին պսակներու մէջ, որոնց

թիւը կը հասներ 300ի: Բուն դագաղի վրայ դրուած էր 2 պակ միայն. թիֆլիս քաղաքին եւ Մշակի աշխատակիցներուն: Հանգուցեայն իր ապակե ծածկովի տակ ձեռքի մէջ բռնած էր իր հիմնած եւ 20 տարի յառաջ տարած «Մշակ» լրագրի վերջին սուգի թիւը (№. 147, 24 Դեկտ. 1892)՝ գլուխը զարդարուած էր թաքմ դառնալ տեղեւորներն շնորհած պակով մը՝ «Մշակի խմբագրութիւնից», մակագրով:

Թիֆլիսի հայ հասարակութեան ոչ մի հայ անգամ՝ այդպիսի բազմամբոյն եւ հանրային ցաւ ազդող թաղում չէր ունեցած: Եւրոպականորոնք հանդէսը կազմակերպելու համար յատուկ Յանձնաժող էր նշանակուած, որ գիշեր ցորիկ կը գործէր ամբողջ մի շաբաթէ ի վեր: — Դեկտեմբ. 27ի առտուն վերջին հոգեհանգստին ետքը՝ դագաղը դահլիճէն դուրս բերին հանգուցեայի աշխատակիցները (collaborateur) մինչեւ փողոցի դուռն, ուր վերցուցին իրենց ուսերու վրայ կողկաթի ամէն ծայրերէն հասած պատգամաւորներն՝ եւ ապա մայր եկեղեցւոյ (վանքի եկեղեցի) մօտ յանձնեցին թիֆլիսի երկուստարգոյն ներկայացուցիչներուն, որոնք տարին եկեղեցի եւ դրին յատկապէս պատրաստուած պատուանդանի վրայ: Եկեղեցական հանդէսին նախագահելու համար Նշխածնէն յատկապէս ուղարկուած էր Գառնակերեան եպիսկոպոս, որ մատոյց հանդիսաւոր պատարագը, իսկ դամբանականը խօսեցաւ Բեգնաւորեանց քահանան, որ երբեմն աշխատակցներ էր «Մշակի»: — Եկեղեցին ասեղ նետերու տեղ չկար — բառիս բուն նշանակութեամբ: Եւ այս մեծ բազմութեան մէջ քիչ չէին այնպիսիները, այր, կին եւ մանուկ որոնք բարձրաձայն կուլային դագաղի ազգած խիտը տպաւորութեան տակ, որուն քիչ չնպաստեցին նաեւ քարոզիչները՝ խօսքերն հանգուցեայի հանրօգուտ գործունէութեան մասին, Եկեղեցական արարողութիւնները կատարելէն վերջը՝ դագաղը դուրս բերուցաւ եւ ժողովանական ահագին բազմութիւնը խմբուելով դագաղի շուրջն իրար ձեռքէն կը խլէին հանգուցեայի մարմինն իրենց ուսերու վրայ կրելու պատիւն եւ գոհունակութիւն ունենալու համար: — Երբ հասանք Կուր գետի եզերքն,

1 Այս պատգամաւորներն Յը կաթողիկ հայեր էին. 1. պ. Ռ. Զաքարիան Բաթումի եւ գաւառի հայկաթողիկներու կողմէն, 2. պ. Ս. Մեթաքսիան (Արարկտ) Կարսի հայ վաճառականներու եւ 3. պ. Ա. Սարգսիսեան Բաթումի ձախող Բարեգ. Ընկերութեան կողմէն, որի նախագահն էր այն միջոցին:

ուր Հայ արհեստաւորաց շուկան էր, ժողովրդի թիւն անկէպ կը հասներ 50.000ի, որոնց մէջ քիչ չէին նաեւ օտարազգիք: Եւ այսպէս բարձրանալով՝ «Հափարար», թաղի զտախվերը՝ հասանք խաղիվաքի հասարակաց գերեզմանոցը: Դագաղը մինչեւ իր հանգստարանը վերջին եւ արդէն երկար ճանապարհ տանողները ուստա-հպատակ եւ մանաւանդ թըրահպատակ Հայ բանուորներն, «Աշակի»ներն էին, որոնք պահանջներ էին ունենալ իրենց բաժինն իրենց սիրեցեալ պաշտպանին վերջին յարգանքը մատուցանելու պատուի մէջ: «Մշակի», հիմնադրի մարմինը մշակներու, հարըստահարներու, զբիւռածներու ուսերի վրայ հանգչած մօտեցաւ իր վերջնական հանգուցանին, որ պատգամաւորներս վերցուցինք սգակաւորեալ մեր պատկերներն եւ կարգով մօտեց ցանկապատ դամբարանն, որ ամբողջապէս զարդարուած էր կանաչով: ցանկի մուտքին վրայ կը փայլէր — Non omnis moriar վերտառութիւնը: Դամբարանի շուրջը միայն հոգեւորականութիւնը, Արծրունիի մօտ անձինք եւ պատգամաւորներս էինք ժողովուած, իսկ հաջորդաւոր ժողովուրդը տարածուած էր գերեզմանատան ամբողջ բարձրաւանդակի վրայ: — Դամբարանի առջեւը մի փոքր ամբիոն էր կառուցուած ճառասաններին համար: Հատերն էին պատրաստուած դամբանական խօսելու, բայց քիչերուն վիճակուեցաւ այդ բախտը: Խօսողներու մէջ, որոնց կարգն որոշուած էր կանխաւ, առաջիններէն մէկն էր՝ «Հանդէս Ամբօրեայի» աշխատակիցը (Ա. Սարուխանեան), որու ճառը յաջորդ օրը տպուեցաւ: «Մշակի» մէջ եւս, «Գրիգոր Արծրունին եւ այլադասան Հայերը» վերնադրով: Երբ 15 ճառասան յայտնած էին իրանց զգածմունքն՝ իւրաքանչիւրը զանազան

Գ. Բ. Գ. ՈՐ ԱՐԺՐՈՆԻՆ:

տեսակէտներէ դատերով կորուստի մեծութիւնը, այլ եւս բաւական համարուեցաւ, որովհետեւ օրն արդէն մօտեցեր էր իր վախճանին: — Ամբողջ օրը թիթեւ ձին մը կը տեղադր, որ այն միջոցին սկսեւ էր աւելի սաստկանալ, բայց ոչ յուզարկաւորութեան ընթացքի մէջ եւ ոչ ճառերու ժամանակ, ոչ որ ուշագործութիւն կը դարձնէր ձմեռնային ցուրտ եղանակին: Հասաւ մեծանուն հանգուցեալի մեր աչքէն վերջնականապէս ծածկուելու րոպէն, յուզուած էին օրերուն երբ հարկաւոր էր վերջին հրաժեշտ տալ

անոր, որ երկու տասնեակ տարի անդադար յուզեր եւ մշակեր էր մեր մտքերը: Մի քանի վայրկեան եւս եւս հագագաղ իրուցին դամբարանի խորը, ցուրտ եւ անզգայ գետինն ամեն կողմէն բոլորեց զայն եւ չկար այլ եւս Արծրունիի՝ նաեւ անշնչացած մարմինը...: Մի բուն հող ալ մենք աւելցուցինք այդ անողորմ ծածկոյթի վրայ եւ լուռութեամբ մօտեցանք մեզ սպասող կառքերուն: Մեր հետանալէն անմիջապէս՝ ետքը գրոհ տուաւ ժողովուրդը ցանկապատէն ներս եւ միակնթարթի մէջ գերեզմանի վրայի բոլոր թարմ պսակներու ծաղիկները պոկուած էին: ամեն դժուար վերջին յիշատակ մը տանել իր հետ հանգուցեալ ժողովրդասէր մշակէն:

Տխուր էր այն երեկոյ թիֆլիսը. թատրոնները՝ նոյն իսկ ուսականը՝ յետաձգեւ էին իրենց ներկայացումները՝ Արծրունիի թաղման առթիւ: Նոյն էին արեւ նաեւ, ինչպէս յետոյ իմացանք, իովկան մի քանի ուրիշ քաղաքներու թատրոնները:

Երբ հետեւեալ առաւօտ մօայ՝ «Մշակի» խմբագրատունը, տիւրութիւնը տիւրեր էր ամեն անկիւն. ամեն ինչ ծածկած էր սեւ թողով. դահլիճը լիքն էր հանգուցեալի յիշատակին

նուիրուած մետաղայի եւ ծագկեայ բազմամիւ պահանջով, որոնք դեռ խառն ի խառն դիզուած էին այնտեղ, — Լոյկասի, Ռուսաստանի եւ արտասահմանի զանազան կողմերէն եկած հարիրաւոր հեռագիրներու շարուած էին խմբագրատան սեղաններու վրայ եւ ռուս ու վրացի թերթներու լրագրները տեղեկութիւններ կը ժողովէին այդտեղ իրենց լրագիրներու համար: — Եւ որչափ զանազան էին այս բազմամիւ պսակներու եւ ցաւակցական հեռագիրներու աղբիւրները: Ահա գեղեցիկ պսակ մը Երեւանի մահմետական հասարակութեան կողմէն, որ իր յատուկ թուրք պատգամաւորն ալ ունէր յուշարկաւորութեան ժամանակ. ահա հեռագիրներ վրացի անձնականութենէ, վրացի հասարակութենէ. ահա ուրիշ մը Բաքուի ռուս քաղաքագլխէն, որ ցաւակցութիւն կը յայտնէ թէ անձամբ իր եւ թէ իր կառավարած քաղաքի հայ ժողովրդեան կողմէն, եւ այսպէս անվերջ... Ըստ քիչ մարդ այսչափ մեծ ժողովրդականութիւն կը վայելէր Լոյկասի ոչ թէ միայն Հայոց, այլ եւ օտարազգիներու մէջ:

Նոյն երեկոյեան բարեկամներէս մէկն այլալոյսով դէմքով մտաւ սենեակս: «Գիտե՞ք, ասաց, ոստիկանութիւնը ձերպակալեց թաղման Յանձնաժողովին անդամները», — Լուրը դժբախտաբար ձիշդ էր: «Թիշղուութիւններու» ամբողջութեան համար պատմով այստեղ այդ ցաւալի միջոցէն: Թաղումէն մի երկու օր յառաջ 2 հոգի՝ պպ. Պ. Իզմայիլեան (Թիֆլիսի քաղաքային վարչութեան անդամ՝ եւ այդ քաղաքագետ) եւ Մ. Թամաշեան (Թիֆլիսի առեւտրական բանկի կառավարիչ) գնացեր էին նահանգագետի բով եւ ներկայացուցեր յուշարկաւորութեան մարշրուտը (marcheroute) յայտնելով, որ հանդէսը պիտի անցնէր պալատի առջեւ (որուն գրեթէ կից էր Արարունի եղբայրներու նշանաւոր կալուածքը, որ պարտքի պատճառով նախկինցաւ եւ անցաւ Վրաց ազնուականութեան ձեռքը), Նահանգագետն երկիւղ կրելով, որ ահագին բազմութեան պալատի առջեւ խոնարհելով կրնայ որ եւ է անպատեհութիւն տեղի ունենալ, մանաւանդ որ կառավարագետն ալ (ընդհ. կուսակցի) հիւանդ էր, հարկ էր համարել արգելել, որ հանդէսը պալատական փողոցէն անցնի: — Այս բացարձակ արգելքի վրայ Յանձնաժողովը փոխել էր իր նախկին որոշումն եւ ուրիշ ճանապարհ ընտրել: Սակայն յուշարկաւորութեան օրն երբ բազմութիւնն եկեղեցիէն դարձած դէպ ի վեր՝ պա-

լատական փողոցը կ'էլլէր՝ առջեւն ունենալով Գառնիկերեան եպիսկոպոսն, ամբողջ հոգեւորականութիւնը, արհեստաւորներու զանազան գասակարգերու աւագներն իրենց սեփական դրոշներով, եւ հանգան սկսել էր ծռուիլ դէպ ի կողմնակի փողոցը՝ պալատի առջեւէն անցնելու համար, — ահա երիտասարդներու մեծ խումբ մը վերոյիշեալ արգելքին անտեղեկ կամ գուցէ զայն իբրեւ անարգանք համարելով հանգուցեալ յիշատակէն, չթողեց որ հանդէսը չեղէ իր ընթացքն եւ ստիպեց հոգեւորականութիւնը շարունակել ճանապարհը դէպ ի Գալափնակայեան եւ պալատական փողոցները: Բայց բազմութիւն ոստիկաններ ոստիկանագետի օգնականի առաջնորդութեամբ՝ կանխապէս կտրել էին փողոցի անցքն եւ չէին ուզեր թողնել: — Այն ժամանակ ժողովուրդն յառաջ մղուելով ետ քշեց ոստիկանները: Այդտեղ մեծ իրարանցում մը պատահեցաւ. եպիսկոպոսը մարեցաւ, ինկաւ. իսկոյն մօտակայ տան պատուհանէն մի անձն իջեցուցին, որ նա նստի, հանգստանայ: Ըփոթութիւնը տիրեց դազաղի շուրջը եւ ժողովրդեան առաջին կարգերու համար կացութիւնը բաւական լուրջ դարձաւ: Բարեբախտաբար ոստիկանութիւնը նկատելով որ անցօր էր դիմադրելու, խոհեմութիւն համարեց տեղի տալով եւ քաշուիլ եւ ահագին մարտիւր դիմեց պալատական փողոց եւ այնուհետեւ մանայն հանդարտութեամբ եւ կարգապահութեամբ շարունակեց իր ճանապարհը մինչեւ գերեզմանոց: — Այս դէպքը՝ իբրեւ կառավարութեան դէմ ցոյց մը համարելով՝ նահանգագետը խիստ քննութիւն էր բացել: Ինքը կառավարագետը տեղեկութիւն չուներ դրուած արգելքին եւ ինչպէս կը հաւատարմանէ, դժգոհութիւն էր յայտնել այդ մասին, իբրեւ աւելորդ նախազգուշութիւն: Այնու ամենայնիւ քանի որ նահանգագետն պաշտօնական կարգագրութեան դէմ ընդդիմութիւնն էր ցոյց տրուած, կառավարութիւնը հարկաւոր էր համարել պատժել ընդդիմադիրներու ղեկավար կարծուածներն եւ ահա մի առ մի ձերբակալուեցան Թաղման Յանձնաժողովի անդամները. մի եւ նոյն ժամանակ նաեւ «Մշակի» ժամանակաւոր խմբագիր-հրատարակիչը պ. Թ. Տեր-Մարկոսեան եւ գլխաւոր աշխատակիցը պ. Ի. Մալումեան: — Ոմանք արգելուեցան ոստիկանատան մէջ, իսկ ուրիշները տարուեցան ուղղակի բանտ: Այնպէս որ «Մշակի» հեռուեալ մէկ երկու թիւերը՝ պ. Թ. Տեր-Մարկոսեան իր արգելման տեղն կը

ստորագրեր: — Ձերբակալուածները կարճ միջոց մը արգելուած ֆալէն ետքը՝ հետզհետեւ արձակուեցան:

Կահուան տասնամեակի առթիւ ես յարմար համարեցի պատմել նախ վերջաւորութիւնը, յետագայ յարգուածներու մէջ ընթերցողը պիտի գտնէ իմ յիշողութիւնները Գրիգոր Արծրունիի կեանքի եւ գործունէութեան գլխաւոր պարագաներուն վրայ:

Կ. ՅՈՒՐՈՒՄ

Կ Ե Ն Ս Ա Գ Ր Ա Վ Ա Ն

Բ Ժ Ե Կ Գ Ի Կ Յ . Ն Ա Վ Ա Ս Յ Տ Ի Ռ Ո Ւ Ն Ե Ն Ն

(Շարահանութիւն.)

Ցաւալի է որ Ռուսինեան չկրցաւ յաջորդ տարիներն ալ հրատարակել իւր Ցարեցոյցը. արագեօք ինչ շահեկան նիւթեր պիտի գրէր առնոց մէջ. Ժողովրդային ինչ գեղեցիկ դասեր պիտի բաշխէր անոնց միջոցաւ: Կ'երեւայ թէ Ռուսինեան Ժամանակ չէ ունեցած զբաղելու Ցարեցոյցի հրատարակութեամբ, վասնզի ձեռք կը զարնէ նոր գործի մը, Հայերէնի կը սկսի թարգմանել Վիկտոր Հիւգոյի « Ինչպէս Պաշտօնը նշոյն իսկ ձեռնակին արածնութեամբը, ինչպէս կը յայտնեն Ռուսինեանի եւ Վ. Հիւգոյի միջեւ փոխանակուած մէկ երկու նամակները, որոնք այդ թարգմանութեան սկիզբը զետեղուած, ոչ նուազ մեծ պատիւ են Ռուսինեանի գրչին եւ տաղանդին: Այդ նամակները հետեւեալներն են իրենց ֆրանսերէններով հանդերձ:

«A Monsieur Victor Hugo

à Paris.

Maitre,

Permettez-vous à un oriental de communiquer à ses compatriotes quelques lueurs de Votre éclatant génie, en l'autorisant à traduire, en langue arménienne, l'une de vos oeuvres immortelles, Ruy Blas? »

Le traducteur se glorifierait de cette marque de Votre sympathie pour ses frères Arméniens, qui jadis brillèrent dans un coin de l'Orient, au pied du mont Ararat, berceau de l'humanité, mais qui, tombés depuis, hélas! en léthargie, ouvrent enfin des yeux ravis au soleil de la civilisation française, dont ils reconnaissent en Vous, Maître, le rayonnement le plus resplendissant.

Constantinople, Péra, 29 Ventôse 1873.

Votre admirateur sincère et dévoué

ROUSSIGNAN. »

Ա. Ցիւր Վիկտոր Հիւգո:

Ի Բարեկ:

Վարդան

« Դը ներքէ արեւելոյ մը Ձեր փայլունքայտ համարեն նշույն մ'հաղորդել իւր հարեւակցաց, հրաման ընդհանր յարմարիկ բարբառ. Թարգմանելու. Ձեր անձն հարեւակցի մէջ Ռուսինեան: »

Փառք անկէն ախ գրէ թարգմանիքը ըզՁեր համարութեան այդ նշանակը վստի իւր համազօր եղբարքն Հայկազուն, ուր մերթ փայլեցան ըզդիւնց յանկուն, առ ստորագրով Ստորագրութիւն արմարկութեան, բայց որք ընկընթալ յայնմէնեան առաջ՝ ի բուն ժողովրդային, կը բառնան հոսի արգարտեան զմայլ ընդ պայծառ արեւ. ֆուսակ աշխարհկրթութեան, զորոյ ի Ձեզ իսկ կը տեսնեն՝ Վարդան, յոյժ գեղեցիկեան նուազայթառմէ:

Կ. Պօլեո, Բերա, 29 Մարտի 1873:

Անկեղծ հետքով Ձեր եւ անձնանկեր ՌՈՒՍԻՆԵԱՆ

«A Monsieur Roussignan

à Constantinople, Péra.

Votre noble et éloquent lettre me parvient, Monsieur, fort en retard; je la reçois aujourd'hui et j'y réponds immédiatement.

J'aime l'Orient, vous le savez, et mes yeux se tournent souvent vers ce pays de l'aurore. Je serai charmé de votre traduction de Ruy Blas en arménien, et je vous autorise à la publier.

Si la vente produit un bénéfice, fixez ma part d'auteur à la somme qui vous paraîtra juste et donnez-la aux pauvres.

Croyez à ma sympathie cordiale

VICTOR HUGO. »

Guernessey, Hauteville house, 4 Messidor 1873.

Ա. Ցիւր Ռուսինեան

Ի Կ. Պօլեո, Բերա:

« Ձեր աշխ. եւ պերճաբան նամակը՝ Ցիւր, իմաստը ձեռքս հասաւ. այսօր ընկալայ եւ անմիջապէս կը պատասխանեմ: »

Դը սիրեմ եւ զՌուսինեան, դիտեց արդէն, եւ աշխատեց կրգաւանտ դէպ այդ երկիրն արշաւաւ: Սիրտիկ է ինչ տեսնել Ռուսինեան արմաներէն թարգմանութիւնը եւ կ'արտոնեմ ըզՁեզ ապագութեամբ ի լոյս զոյն ընծայելու:

Եթէ վաճառու արդիւնք բերէ, որոշեցէ դուք ձեզին ինչ որ արգար կը գտնէք իմ հեղինակի բաժինն առաւել զոյն աղքատաց:

Հաւատացե՛ք իմ արագին համակրութեան

ՎԻԿՏՈՐ ՀԻՒԳՈ

Կէռնեղ, Հօթէլ Հաուզ, 4 Հենար 1873:

«A Monsieur Victor Hugo

à Guernessey, Hauteville house.

Maitre,

Il me tarde de vous exprimer mes sentiments de gratitude pour la bienveillance avec laquelle vous m'avez accordé l'autorisation de publier Ruy Blas traduit en arménien. Je suis heureux de pouvoir joindre aujourd'hui à mes remerciements le premier exemplaire de cette traduction que j'ai l'honneur de Vous présenter.

L'unique stimulant qui m'a fait entreprendre ce travail aussi difficile qu'attrayant, a été le désir d'illuminer mes nationaux de quelques reflets de Votre bril-